

В.В. Радченко // Вісн. геодез. та картогр. – 2014. – № 2. – С. 41-45.

3. *Остроух, В.І.* Комп'ютерні уроки з географії – новий комплекс методичних проблем / В.І. Остроух // Картографія та вища школа: зб. наук. пр. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2004. – Вип. 9. – С. 56-59.

4. *Остроух, В.І.* Вплив комп'ютерної картографії на сучасне картографічне виробництво / В.І. Остроух // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Географія. –

К.: Вид.-полігр. центр „Київський університет”, 2004. – Вип. 54. – С. 17-18.

5. *Остроух, В.І.* Новітні електронні навчальні посібники як продовження процесу передачі систематизованих знань, створення нових методів та технологій навчання / В.І. Остроух, І.О. Європіна // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: зб. наук. пр. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. – Вип. 14. – С. 70-73.

Надійшла 02.06.14

* * *

УДК 528.91

Д. В. Ісаєв

ІСТОРИЧНІ КАРТИ В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ МОДЕЛЮВАННІ

Излагается взгляд на проблему практического использования исторических карт, которые могут быть не только учебными пособиями либо иллюстрациями к академическим трудам, но и инструментом геополитического моделирования. Использование историко-сравнительного метода геополитической наукой предполагает сопоставление карт одной и той же территории, но разных эпох, и выявление исторических параллелей. На примерах показано, что следы политических ландшафтов прошлого, зафиксированные на исторических картах, имеют тенденцию к возобновлению и могут сохраняться очень долго, а иногда и вечно. Эта особенность исторического процесса может быть использована для прогнозирования развития политической ситуации в отдельных странах и даже в целом мире.

The practical application of historical maps is described. They can be used not only as training aids or served to illustrate the academic works but also as a tool of geopolitical modelling. Application of historical comparative method in geopolitical science foresees the comparison of maps of the same specific areas but for the different periods of time and finding out parallels among them. The examples show that traces of political landscapes of the past that have been fixed on historical maps have a tendency to updating and can be maintained for a long of time, even forever. This feature of historical process can be used when making forecast for political situation progress in single countries and even for the whole world.

Вступ. Сутність історичної картографії демонструє її двоєдиність: можливість просторової орієнтації як за звичайними картами, але ця функція доповнюється орієнтацією в часі. А ще виробники історичних карт мають вивчати потреби споживачів, а відтак – передбачати наслідки застосування своїх творів на практиці.

Більшість історичних карт вирішує освітні завдання. Значно вужчим є коло використання наукових або монографічних історичних карт, які несуть науково-дослідницьку інформацію. Зазвичай вони змістовно прив'язані до тексту історичних праць і розраховані на вузькопрофільних фахівців. Третьою групою історичних карт є довідкові або науково-популярні, які зорієнтовані на широкий читачий загал. Вони мають риси двох попередніх груп, задовольняючи не тільки гуманітарні та культурні, а й професійні потреби освічених людей. Між іншим і тих, хто вміє розгледіти в історичних картах специфічну інформативну цінність.

Геополітична картографія. Такою специфічною галуззю застосування історичних карт є геополітичні дослідження. Як наука геополітика перебуває на стадії становлення і вивчає комплекс

географічних, історичних, політичних та інших факторів, що взаємодіють між собою та впливають на стратегічний потенціал і розподіл сфер впливу провідних держав. Коротко її визначають як систему знань про контроль над територією.

Один із методів геополітичних досліджень, а саме історико-порівняльний, передбачає операції з історичними картами. Картографія – зручний інструмент, вона надає засоби необхідного спрощення, дозволяючи описувати геополітичний ландшафт у загальнозрозумілих символах і готувати ґрунт для складних стратегій та важливих рішень [14]. Методичні процедури полягають у порівнянні карт певної території в різні історичні періоди, при цьому виявляються тенденції та проставляються акценти, випадковості відокремлюються від закономірностей, підключаються аналогії. Подальший аналіз дозволяє змоделювати варіанти майбутнього розвитку подій.

Однією з теоретичних засад, на яких будується геополітика, є цивілізаційна. У її підвалини закладена думка про те, що головними суб'єктами в історії є не держави чи нації, а цивілізації – відносно самостійні цілісні соціально-історичні утвори, локалізовані в просторі й часі. У просторовому плані цивілізації, подібно до кристалічних

© Д. В. Ісаєв, 2014

щитів на тектонічній карті, відносно сталі. У часовому плані вони, подібно до живого організму, проминають етапи народження, розвитку, розквіту і, нарешті, згасають – чи то безслідно (як цивілізації доколумбової Америки), чи породжуючи "дочірні" цивілізації (так, західнохристиянська і східнохристиянська цивілізації є дочірніми відносно елліністичної) [8, с. 61].

Фіналом існування цивілізації є поява "універсальної держави", яка об'єднує усе суспільство в єдину політичну громаду (наприклад, для елліністичного світу універсальною державою була Римська імперія). Вона може існувати досить тривалий час і зрештою гине, відкриваючи шлях новій цивілізації.

Питання вибору критеріїв для виокремлення цивілізацій, їхньої кількості та меж залишається спірним. Але думки вчених збігаються щодо наявності п'яти культурних цілісностей найвищого рівня, на яких тримається сучасний світ і які оформилися близько VIII ст. н. е.: західнохристиянська, східнохристиянська (православна), ісламська, індійська, далеосхідна [8, с. 52]. Як помітив англійський історик Арнольд Тойнбі, нові цивілізації зароджуються в периферійних областях старих: західнохристиянська і східнохристиянська роковіли, відповідно, на Рейні та Дніпрі – областях, периферійних до середземноморської Римської імперії, ісламська цивілізація – в Аравійській пустелі, периферії давньої сирійської цивілізації. Можна додати, що ядро сучасної західної цивілізації змістилося зі Старої Європи за океан.

Так само не можна не помітити і те, що кількість форм всесвітньо-історичних явищ обмежена, і попри непевність характеристик та меж цивілізацій їхні загальні риси проглядаються у постійній повторюваності образів [9, с. 129], дозволяючи геополітикам робити прогнози. Як приклад спадкоємності подібних образів Тойнбі поєднав карту халіфату Аббасидів (VIII ст. н. е.) з картою держави Ахеменідів (VI ст. до н. е.) і вказав на схожість контурів обох держав, методів управління, принципів соціальної та духовного життя. Сучасну ісламську цивілізацію, до якої належала перша з держав, Тойнбі виводить від давньої сирійської, до якої належала друга. Велика кількість подібних збігів доводить, що це не просто набір випадковостей.

Картографічне "зіткнення цивілізацій". Стрижем цивілізаційної теорії є розмежування політико-стратегічних інтересів провідних країн, обґрунтуванням якому можуть бути уявні "межі цивілізацій". За словами французького історика Фернана Броделя, тому, хто прагне діяти в сучасному світі, корисно навчитися виявляти на карті світу існуючі нині цивілізації, їх центри та межі, інакше можна припуститися помилок [14]. Американський політолог Збігнев Бжезинський, наш сучасник, розмірковуючи над політичними межами Європи, задається питанням, як далеко на схід можуть розширитись Європейський Союз і НАТО [12]. Його співвітчизник Семюел Хантингтон переконаний,

що державні кордони дедалі частіше коригуватимуться в напрямі збігу з культурними (етнічними, релігійними), а лінії розколу між цивілізаціями ставатимуть фронтами конфліктів глобальної політики. І додає, – якщо культура і географія не стикаються, то збіг досягається шляхом геноциду або примусових міграцій.

Попри стабільність центральних областей цивілізацій, їхні межі далекі від рівноваги. Так само мінливі й думки експертів з питання меж. І саме тут можуть пригодитися історичні карти. Карта Європи кінця III ст. (мал. 1) [5, с. 100] демонструє Римську імперію (рожевий колір) та її варварське оточення (синій колір), культурно пов'язане з провінційно-римським світом. Терени тогочасної України асоціюються з черняхівською археологічною культурою (на карті цю територію позначено як державу германців-остготів). На Чорноморському узбережжі тоді ще існували грецькі колонії. Таким чином, південь Східної Європи входив до периферії античної (елліністичної) цивілізації.

Мал. 1. Європа наприкінці III ст.

Карта Європи початку IX ст. (мал. 2) [6, с. 117] відтворює події після Великого переселення народів і розселення слов'ян. Наваля кочовиків із глибини Азії посунула германські племена на захід, і залишені ними землі заселили слов'яни (жовтий колір). У VI ст. їхня колонізація сягнула Ельби (Лаби), сучасної Східної Німеччини. Після X ст.

Мал. 2. Європа на початку IX ст.

полабські слов'яни були асимільовані німцями. На заході тоді існувала Імперія франків (бузковий колір), яку більшість дослідників розглядають як ядро майбутньої західнохристиянської цивілізації.

У X-XI ст. західні слов'яни та угорці, хрестившись у католицизм, обрали європейський шлях розвитку. Східні слов'яни і волохи прийняли православ'я. Таким чином, Центральною Європою пролягла культурна межа, яка збіглася з кордоном між Польщею і Київською Руссю, а в майбутньому – із західним кордоном СРСР. Хантингтон, який визначав цивілізації за релігійною ознакою, надав цій межі глобального значення, з корекцією Західної України і Західної Білорусі, що їх він зараховував до західного світу (мал. 3) [3, с. 4]. Монгольська навала XIII ст. поглибила вже існуючий розлом між Південно-Західною і Північно-Східною Руссю, а становлення польсько-литовської держави в XIV-XVII ст. і створення греко-католицької церкви відсунуло межу на схід – до кордонів сучасної Росії. У XVIII-XIX ст. Російська імперія поглинула землі колишньої Речі Посполитої (крім Галичини), її західні кордони сягнули Одери, а в геополітичній перспективі почала матеріалізуватись ідея слов'янської єдності та "русского мира".

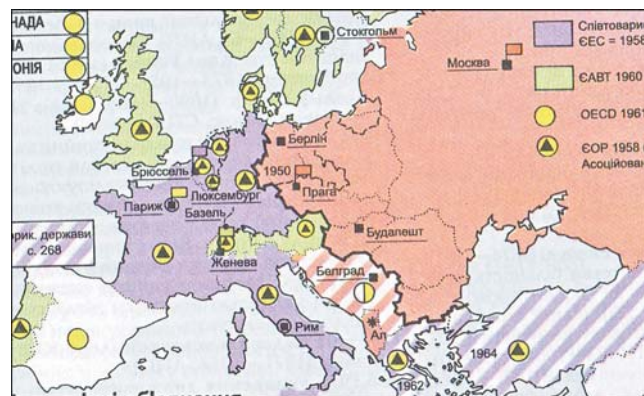
Мал. 3. Межа між католицькими і православними країнами у середні віки

На карті Європи 1918 р. (мал. 4) [5, с. 408] бачимо ситуацію, що склалася після Брестського миру, – просування німецько-австрійських військ на схід гарантувало відновлення української державності. Графічна композиція не здається випадковою, якщо порівняти її з ситуацією, що намітилась у III ст.

Після Другої світової війни геополітичний маятник знову хитнувся на захід: на карті Європи 1950-х років (мал. 5) [5, с. 522] обрис країн радянського блоку (рожевий колір) напрочуд точно повторює терени розселення слов'ян у IX ст., а країни-засновники Європейського Союзу (фіолетовий колір) – Франкську імперію Карла Великого. Така рет-

Мал. 4. Європа в 1918 р.

Мал. 5. Європа в 1950-х роках

роспектива доводить, що побоювання сучасних центральноєвропейських держав щодо намірів Росії не позбавлені сенсу. Хиткість цієї геополітичної конфігурації виявилась у процесі розпаду Радянського Союзу, і сьогоденна карта розподілу сил на сході Європи наближається до тієї, що була в 1918 р.

Як видно, територія України потрапляє в зону геополітичної нестабільності, через що багато хто із західних і російських політологів, перебільшуючи внутрішні протиріччя в Україні, пророкують її цивілізаційний розкол: або по австрійському кордону XIX ст., або по польському кордону 1921-1939 рр., або Дніпром (польський кордон у XVIII ст.), або кордоном Речі Посполитої XVII ст. (з відокремленням Слобожанщини і Півдня – так званої "Новоросії"), і останній варіант – по Перекопському перешийку і межах Донбасу, що нагадує ситуацію 1918 р.

Щодо України, не зайвим буде оглянути геополітичну карту Росії. Тойнбі стверджував, що російська універсальна держава постала в периферійних районах давньої Русі за Івана III (1462-1505 рр.) після перемоги Москви над Великим Новгородом і падінням ординського ярма [8, с. 456]. Упродовж наступних чотирьох століть територіальне зростання Російської держави йшло шляхом колонізації безлюдних земель Сибіру, завоювання країн, що належали до ісламської цивілізації, і протистояння з країнами

західного світу. Крах Російської імперії в 1917 р. започаткував зворотний відлік, а після 1991 р. Росія звужилася до кордонів середини XVII ст. Невідомо, як далеко зайде цей процес, але погляд на карту XVI ст. (мал. 6) [4, с. 374], де Велике князівство Московське оточене татарськими ханствами, наводить на думку, що погрози ісламських сепаратистів у Росії про створення Кавказького емірату з можливістю його поширення на Поволжя та Урал не здаються надто фантастичними (означені регіони відрізняються від корінної Росії і ландшафтом, і значною кількістю мусульманського населення, і відносно вищою народжуваністю).

Подібна історична логіка проглядається і в метаморфозах обрисів Польської держави. Протя-

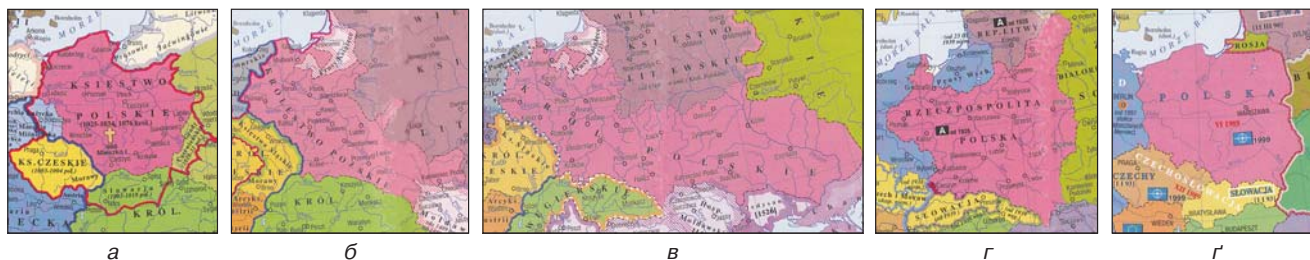

Мал. 6. Держави, що утворилися внаслідок розпаду Золотої Орди. 1500 р.

"Імперії не зникають". Країни, як і люди, керуються спадковими вподобаннями (традиційними геополітичними перевагами і власним розумінням історії) [13]. Видобуті з глибин історичної пам'яті образи колишньої величчя візуалізуються в історичних картах. Очевидні розбіжності старих і нових кордонів дозволяють окинути оком втрачені території та спонукають амбітних політиків продумувати варіанти "повернення історичної спадщини".

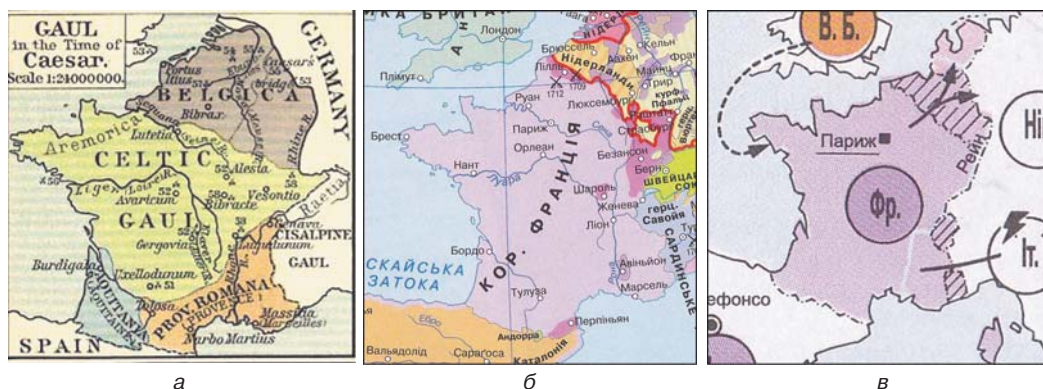
Людовік XIV (1643-1715 рр.) ставив за мету розширити своє королівство до "природних кордонів Галлії" (античний еквівалент Франції) – від Піренеїв до Рейну [5, с. 259]. У війнах з Іспанією та німецькими державами він спромігся приєднати до Франції Ельзас зі Страсбургом, досягнувши таким чином Рейну. Повною мірою мрія "Короля-сонця" здійснилася в 1797 р. з перемогами французької революційної армії над Австрією та Пруссією (мал. 8) [15; 1, с. 17; 5, с. 302]. По закінченні наполеонівських війн Франція набула своїх сучасних обрисів. Останнього разу ідея "природних кордонів" проявилася в зазіханнях Наполеона III (1852-1870 рр.) на Бельгію, Люксембург і Пфальц.

Найяскравішою в імперській історії Франції була доба Наполеона I (1804-1815 рр.), який привів до покори практично всі країни материкової Європи (мал. 9) [10, с. 36]. Сучасна Франція, за словами Бжезинського, прагне знову уособлювати собою Європу, її геополітичні інтереси охоплюють ті самі країни, що колись завоював Наполеон, а також Алжир, Туніс і Марокко, які стали французькими колоніями вже після Наполеона і були втрачені Францією після Другої світової війни (мал. 10).

Мал. 7. Територія Польської держави в X-XI ст. (а), у XV ст. (б), у XVI ст. (в), у 1921- 1939 рр. (г), після 1951 р. (г)

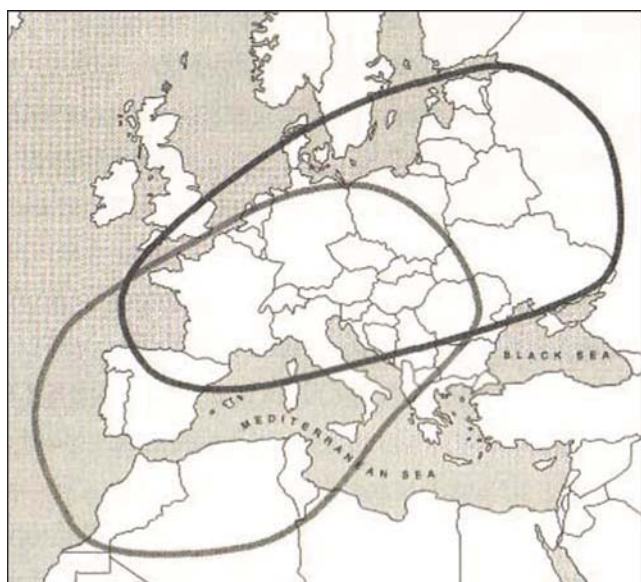
гом семисот років територіальний розвиток Польщі був спрямований на схід, двічі держава зникла з політичної карти Європи, поки після Другої світової війни не повернулася до своїх первинних кордонів, що окреслились ще в X-XI ст. (мал. 7) [11, с. 26, 76, 88, 356, 496].

Мал. 8. Римська Галлія (а); Французьке королівство в XVII ст., завоювання Людовіка XIV (темно-рожевий колір) (б); завоювання революційної Франції (штрихування) (в)

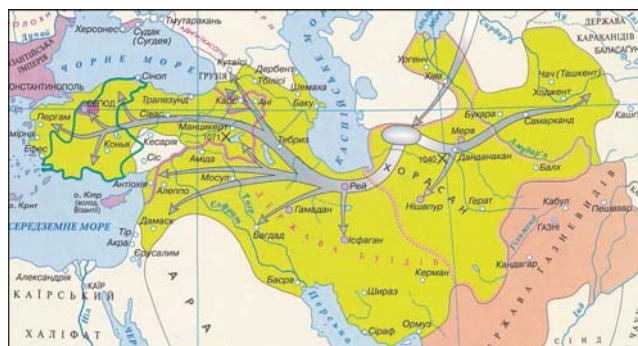
Мал. 9. Французька імперія в 1812 р.; приєднані території, залежні та союзні держави (різні відтінки фіолетового)

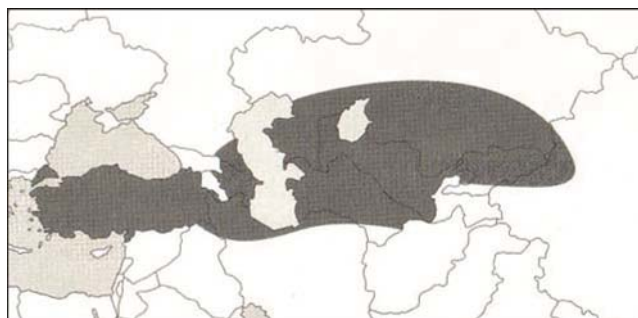
Мал. 10. Сфера геополітичних інтересів Франції за З. Бжезинським (світло-сіра межа)

Інша колишня імперія та активна геостратегічна держава – Туреччина. Прабатьківщиною сучасних турків була Середня Азія, звідки вони вийшли в XI ст. під ім'ям сельджуків, завоювали Передню Азію і створили свою першу імперію (мал. 11) [3, с. 15]. Друга імперія турків – Османська (XIV-XX ст.) – охоплювала Близький Схід, Балкани і Північну Африку. Ареали цих двох держав керівництво сучасної Туреччини розглядає як зону свого регіонального лідерства. Якщо в Сирії, Іраку, Північній Африці (колишні османські провінції) така позиція обумовлена історико-геополітичними міркуваннями, то потенціальний вплив Туреччини на Азербайджан і країни Середньої Азії ґрунтується на спільному походженні тюркських народів. Легко помітити, що східний напрямок турецької зовнішньої політики графічно повторює контури давньої держави турків-сельджуків (мал. 12).

Згадуючи держави з імперськими традиціями,

Мал. 11. Держава сельджуків в XI-XIII ст.

Мал. 12. Сфера геополітичних інтересів Туреччини (за З. Бжезинським)

не можна оминати увагою Китай. Тамтешнє розуміння історії не протиставляє сучасну КНР і давньокитайські імперії, а бачить у ній результат послідовного розвитку китайської державності. Керівництво Китаю періодично повертається до розгляду якоїсь гострої зовнішньополітичної проблеми, проводячи відповідні історичні паралелі. Чільне місце при цьому відводиться аналізу злету й падіння імперій [13].

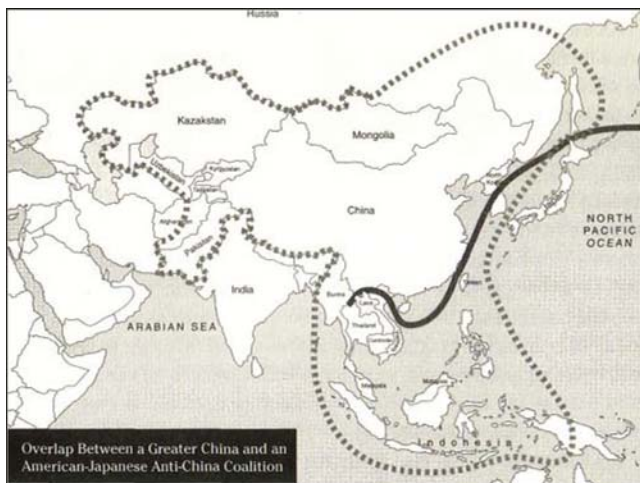
Найвищого територіального розвитку Китайська держава досягала за часів імперій Тан (VII-IX ст.) і Цин (XVII-XX ст.). Імперія Тан простягалася на захід до Аральського моря, а "вісімдесят вісім азійських народів" визнавали китайську зверхність (мал. 13). Імперія Цин володіла сучасним російським Приамур'ям і

Мал. 13. Імперія Тан і залежні країни (карта з Вікіпедії)

Тувою, Монголією, східними районами Казахстану і Киргизстану. Правителі Кореї та Індокитаю були васалами Китаю. Колись встановлений контроль над означеними територіями залишив слід на віки і трансформувався у сферу геополітичного впливу сучасного Китаю (мал. 14).

Мал. 14. Сфера геополітичних інтересів Китаю за З. Бжезинським (сірий пунктир)

Варто провести паралель і з Британською співдружністю націй – сучасною формою колишньої Британської колоніальної імперії – яка тримається тепер суто на авторитеті британської монархії.

Спроби збереження якщо не політичного контролю, то бодай впливу на території, що були колись "своїми", часом не обмежуються культурою, економікою, дипломатією чи ідеологією. Новітня історія знає чимало прикладів фізичного відновлення давніх кордонів. Найбільш гіпертрофованим удаванням до минулого була зовнішня політика Італії в 1912-1943 рр. Відродження імперських традицій Давнього Риму проглядалось уже в анексії Лівії та Додеканесу внаслідок Триполітанської війни 1911-1912 рр. За результатами Першої світової війни Італія отримала Південний Тироль і частину Адриатичного узбережжя. У 1919 р. італійські окупаційні війська з'явилися в Туреччині. Беніто Муссоліні, який прийшов до влади в 1922 р., відкрито проголосив Італію спадкоємцею Римської імперії, що її вже не існувало півтори тисячі років. Муссоліні запозичив давньоримську державну символіку і поставив за мету принаймні фрагментарно відтворити територію імперії. Першим кроком до цього стало загарбання Албанії (1939 р.). Від початку Другої світової війни італійські війська окупували Грецію, приморську частину Югославії, Корсіку і прикордонні території Франції. Планувалося приєднання Єгипту, Тунісу, Мальти та італомовної частини Швейцарії. Винятком була завойована 1936 р. Ефіопія та стара колонія Сомалі, які не вписувалися в межі "давньоримського світу" (мал. 15). Зрештою агресор зазнав закономірної поразки, а його химерні плани залишилися промовистою ілюстрацією безвідповідальних політичних амбіцій.

Мистецтво моделювання геополітичних ситуа-

Мал. 15. "Велика Італія" (карта з Вікіпедії)

цій має враховувати навіть неймовірний на перший погляд розвиток подій. Вище розглядався найгірший сценарій для майбутньої Росії. Потенційна небезпека територіальної цілісності існує і для Сполучених Штатів. У першій половині XIX ст. Мексика була вдвічі більшою за територією, ніж тепер. Програна американсько-мексиканська війна (1846-1848 рр.) вартувала південній сусідці США сучасних Техасу, Каліфорнії, Невади, Аризони, Юти, Нью-Мексико і Колорадо – і ці втрати не забути, що в названих штатах живе чимало мексиканців (мал. 16) [2, с. 6]. Американські політологи (Бжезинський, Б'юкенен) не виключають можливості "мексиканського реваншу", якщо колись Сполучені Штати охопить криза і вони втратять світову гегемонію. Глобальне потрясіння, яке спричинить послаблення США, може мати найгірші наслідки для Грузії, Тайваню, Південної Кореї, Білорусі, України, Афганістану, Пакистану, Ізраїлю – країн, прив'язаних до периферійних областей цивілізації [13].

Мал. 16. Мексиканські території, включені до складу США (бежева смуга)

Висновки. Наведені приклади підтверджують сентенцію, що "немає нічого вічного під Сонцем" – огляд історичних карт дає розуміння сьогодення й передбачення майбутнього світу. Низку різночасових

карт можна розглядати як причинну послідовність, і це допомагає вибудовувати узагальнені геополітичні моделі. Не обмежуючись відстеженням змін політичних кордонів, доцільно залучати до аналізу карти народів, релігій тощо. Вивчаючи зв'язки між ними і вишукуючи несуперечливі способи інтерпретацій, дослідник поєднує їх з умоглядними припущеннями про характер процесів у реальному світі.

Накладання картографованих ситуацій одна на одну виявляє потенційно нестійкі регіони – "розірвані країни" (за Хантингтоном), до яких він зараховує також Україну. Можливі потрясіння приховує політична карта Африки. Штучно встановлені в колоніальний період кордони не враховують історичного, етнічного та релігійного підтексту африканської дійсності і тримаються тільки на міжнародних домовленостях.

Ще складніша ситуація у Передній Азії, що її Бжезинський іменує "Азійськими Балканами". Ісламістські повстанці-суніти в Сирії та Іраку декларують наміри відродити Халіфат у відомих кожному школяреві межах VIII ст. – від Іспанії до Індії. Натомість західні політологи не виключають можливості перекреслення кордонів у регіоні відповідно до етнічних і релігійних принципів (проблема Курдистану, Афганістан, розпад Іраку на шиїтську і сунітську частини), що віддалено нагадуватиме карту дезінтеграції Сельджуцької держави за часів Хрестових походів. Розбіжності поглядів на майбутнє світу віддзеркалюють протилежні геополітичні концепції: якщо Муссоліні був упевнений, що державні кордони творять націю [7, с. 868], то Хантингтон вважав, що ментальні межі є сильнішими за політичні. Історія знає і такі й такі випадки.

Залишається погодитись, що, застосовуючи картографічний метод у геополітичних прогнозах, треба враховувати кілька критичних зауважень. По-перше, багато хто з істориків переконаний у тому, що історичні події значною мірою унікальні. Твердження Шпенглера і Тойнбі про наявність історичного еквіваленту для всякого значущого явища або події не можуть бути точним критерієм. Свої теорії ці вчені обґрунтовували, скоріше, інтуїтивно. По-друге, складні системи з багатьма невідомими, яким є історичний процес, дуже важко бездоганно проаналізувати і пояснити їх поведінку, врахувати всі нюанси. По-третє (а це впливає з другого), картографічний спосіб надто схематичний і його застосування є намаганням пояснити складні явища за допомогою принципів, притаманних простим, що не завжди спрацює. І по-чет-

верте, історичні ситуації при всій їх подібності ніколи не повторюються зі стовідсотковою точністю і через те дуже часто геополітичні прогнози бувають помилковими або ж надто приблизними.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що геополітичні моделі, побудовані на основі історичних карт, забезпечують хоча й не точний, але об'єктивний, імовірний прогноз з багатоваріантним розвитком подій. Далі результати можна дослідити за допомогою теорії імовірностей і обрати найперспективніший з варіантів.

Література

1. *Атлас з нової історії (XVI-XVIII ст.)*. 8 клас / Д. Ісаєв, О. Гісем, О. Мартинюк. – К.: ЗАТ "Інститут передових технологій", 2004. – 24 с.
2. *Атлас з нової історії (1789-1914 роки)*. 9 клас / О. Гісем, Д. Ісаєв, О. Мартинюк. – К.: ЗАТ "Інститут передових технологій", 2004. – 16 с.
3. *Атлас. Історія середніх віків*. 7 клас / Г. Кошова, Л. Хмара, Д. Ісаєв. – К.: ДНВП "Картографія", 2009. – 16 с.
4. *Енциклопедія історії України*. – Тт. 1-9; голова ред. кол. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3 – 658 с.
5. *Кіндер, Г. Всесвітня історія: dtv-atlas* / Г. Кіндер, В. Хільгеман. – К.: Знання-Прес, 2001. – 632 с.
6. *Лоза, Ю.І. Історичний атлас України* / Ю.І. Лоза. – К.: Мапа, 2010. – 300 с.
7. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*; відп. ред. Ю.І. Римаренко. К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.
8. *Тойнбі, Арнольд Дж. Исследование истории. Возникновение, рост и распад цивилизаций*. В 2 т. / А. Дж. Тойнби. – М.: АСТ Москва, 2009. – Т. 1. – 672 с.
9. *Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории*. В 2 т. / О. Шпенглер. – М.: Мысль, 1998. – Т. 1. – 670 с.
10. *Geschichtsatlas*. Braunschweig: Westermann, 1992. – 64 s.
11. *Dzieje Polski. Atlas ilustrowany*. Warszawa: Demart, 2009. – 528 s.

Інтернет-джерела

12. *Бжезинский, З. Великая шахматная доска*. – www.royallib.ru
13. *Бжезинский, З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис*. www.royallib.ru
14. *Хантингтон, С. Столкновение цивилизаций*. – www.e-reading.ws
15. *Reference Map of the European Provinces of Roman Empire*. – www.lib.utexas.edu/maps/historical/history_shepherd_1911.html

Надійшла 29.07.14